

Xalidə SAİOOIZI (MƏMMƏDOVA)

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

AMEA Folklor İnstitutu

E-mail: xalide_1978@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2023.3.173>

AZƏRBAYCAN FOLKLORUNDA TORPAQ KULTU

Açar sözlər: Torpaq kultu, Yer Ana, Tanrı, Adəm və Həvva

SUMMARY

LAND CULT IN AZERBAIJAN FOLKLORE

If we consider the archaic anthropogonic myths as a continuation of the cosmogonic myths, it seems logically reasonable that the origin of man is also connected with the earth. Land, considered as one of the important factors in the creation of the world, is considered the second material beginning after water. According to mythological ideas, it is no coincidence that the birth of Adam and Eve, who are considered the first people, is associated with the earth, which is a symbol of fertility. Raising the concept of land to the level of a cult in Azerbaijani folklore and understanding it as a sacred entity is reflected in the content of numerous collected texts. Also, there are not a few mythical texts written by Azerbaijani Turks regarding the anthropomorphic nature of the earth.

The belief that the first man was born from water, and that they were born from water by the will of the gods, is found both in the mythology of the countries of the world and in Turkish creation myths (for example, you can look at the descriptions in the Turkish "Creation" epic). Land, considered as one of the important factors in the creation of the world, is considered the second material beginning after water. In most mythological systems, the material aspect of all existence in the world takes its essence from the earth. There is almost no alternative of connecting the first man with the land in Azerbaijani folklore texts. The motif of man's descent from trees, various animals (for example: wolf, bear), and birds expresses the idea of a miraculous birth, but these substances are not found in the texts of anthropogonic myths. They are mostly found in our fairy tales and epics.

Key words: Cult of Land, Mother Earth, God, Adam and Eve

РЕЗЮМЕ

КУЛЬТ ЗЕМЛИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ФОЛЬКЛОРЕ

Если рассматривать архаические антропогонические мифы как продолжение космогонических мифов, то представляется логически обоснованным, что происхождение человека также связано с землей. Земля, рассматриваемая как один из важных факторов сотворения мира, считается вторым материальным началом после воды. Согласно мифологическим представлениям, неслучайно рождение Адама и Евы, считающихся первыми людьми, связано с землей, которая является символом плодородия. Возведение понятия земли на уровень культа в азербайджанском фольклоре и осмысление ее как сакральной сущности нашло отражение в содержании собранных многочисленных текстах. Также существует немало мифических текстов, написанных азербайджанскими тюрками относительно антропоморфности земли.

Вера в то, что первый человек родился из воды, и что они родились из воды по воле богов, встречается как в мифологии стран мира, так и в тюркских мифах о сотворении мира

(наприклад, вы можете посмотреть описания в тюркском эпосе «Ярадылыш»). Земля, рассматриваемая как один из важных факторов сотворения мира, считается вторым материальным началом после воды. Во многих мифологических системах материальный аспект всего сущего в мире берет свою сущность от земли. В азербайджанских фольклорных текстах альтернативной связи первого человека с землей практически нет. Мотив происхождения человека от деревьев, различных животных (например: волка, медведя), птиц выражает идею чудесного рождения, но эти субстанции не встречаются в текстах антропогонических мифов. В основном они встречаются в наших сказках и дастанах.

Ключевые слова: Культ земли, мать-земля, Бог, Адам

Məsələnin qoyuluşu. Arxaik olaraq antropoqonik mifləri kosmoqonik miflərin bir davamı kimi qəbul ediriksə, insan törəyişinin həm də torpaqla bağlanması məntiqi cəhətdən əqlabətən görünür. Dünyanın yaranmasında mühüm amillərdən biri kimi götürülən torpaq sudan sonra ikinci maddi başlanğıc hesab olunur. Mifoloji təsəvvürlərə görə, ilk insanlar hesab edilən Adəm və Həvvanın da həyata doğuşunun məhz məhsuldarlıq simvolu olan torpaqla əlaqələndirilməsi təsadüfi deyildir. Azərbaycan folklorunda torpaq məfhumunun kult səviyyəsinə qaldırılması, müqəddəs varlıq kimi dərk olunması toplanılmış çoxsaylı mətnlərin məzmununda öz əksini tapmışdır. Həmçinin, Yer in – torpağın antropomorfik olması ilə bağlı Azərbaycan türklərindən yazıya alınmış mif mətnləri də az deyildir.

Giriş. İlk insanın sudan doğulması – yaranması, tanrıların istəyilə onların sudan törəməsi inancına da həm dünya ölkələrinin mifologiyasında, həm də türk yaradılış miflərində (nümunə üçün türk “Yaradılış” dastanındakı təsvirlərə baxmaq olar) rast gəlinir. Dünyanın yaranmasında mühüm amillərdən biri kimi götürülən torpaq sudan sonra ikinci maddi başlanğıc hesab olunur. Əksər mifoloji sistemlərdə dünyada olan bütün mövcudatın əşyavi tərəfi öz mayasını torpaqdan götürür (7, s. 77). Bu kontekstdə torpağın – yerin dəyəri, yaradılışın – törəyişin – doğuşun mənbəyi kimi onu digər obyektlərdən daha böyük çəkiyə malik edir. Azərbaycan folklor mətnlərində ilk insanın torpaqla əlaqələndirilməsinin alternativini, demək olar ki, yoxdur. İnsanın həmçinin ağacdən, müxtəlif heyvanlardan (məs: qurd, ayı), quşlardan törəməsi motivi möcüzəli doğuş təsəvvürlərini ifadə edir, amma antropoqonik mif mətnlərində bu substansiyalara təsadüf edilmir. Onlara daha çox nağıl və dastanlarımızda rast gəlinir.

Qeyd edildiyi kimi, arxaik olaraq antropoqonik mifləri kosmoqonik miflərin bir davamı kimi qəbul ediriksə, insanın törəyişinin torpaq və ya su stixiyası ilə bağlanması məntiqi cəhətdən əqlabətən görünür. “Göyün yeddi qatı var; birinci qat torpaxdı ki, qara camaat yaşayır” [2,s.35] deyən Azərbaycan türkləri üçün, torpağın müqəddəsliyi əsas götürülür. İnsana müraciətlə deyilən “torpaq kimi bərəkətli ol” [1, s.608] deyimi məhsuldarlıq simvolu olmanı vurğulayır.

Arxaik dünyagörüşün məzmununda ilk insanlar hesab edilən Adəm və Həvvanın müqəddəs ünsür kimi qəbul olunmuş torpaqdan yarandığı xüsusi olaraq vurğulanmışdır. Hətta bəzən torpağın artım gücünün insana möcüzəli şəkildə keçə bilməsi üçün xüsusi mərasimlər təşkil olunmuşdur: “Gənc bir ailənin nikah gecəsi yeni əkin sahəsində keçirilmişdir; bu ritualın torpağın məhsuldarlığına müsbət təsir gös-

tərdiyyinə inanılmış, həmçinin bu təsirin əks təsir yaradacağı da düşünülmüşdür; Yer Ana uşaq doğulması üçün möcüzəli gücünü yeni ailə quranlara ötürmüşdür” [14].

Möcüzəli doğuluş motivinin müxtəlif variantlarından bəhs edərək Yerin – torpağın ana bətni rolunu oynaması ilə bağlı nəzəri fikirlərə və praktiki misallara (folklor mətnlərinin köməyiylə) istinad etmək mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Folklorlarda doğuluş motivini təhlil edən L.A.Sedov da qeyd etmişdir ki, möcüzəli doğuluş o əşyalarla əlaqələndirilir ki, məhsuldarlığın bir şəkildə rəmzi olsun [13, s.385-387]. Gəldiyimiz nəticə ondan ibarətdir ki, ilk insanların yaradılması, əski etiqadlara əsasən, Tanrı qüdrətilə baş vermişdirsə də, torpaq burda da simvolik olaraq ana bətni obrazında çıxış etmişdir. Həmçinin, Yerin – torpağın antropomorfik olması ilə bağlı digər türkəsilli xalqlardan (altay, yakut) toplanılmış mif mətnlərində Yer Ana deyilən mifoloji varlıqdan bəhs edən məlumatlar da az deyildir. Hansı ki, qadınları himayə edərək, xüsusilə də doğulmanı, artmanı dəstəkləyərək Yerin – torpağın obrazı rolunda görünməkdədir. Əslində Azərbaycan türklərinin də ruhuna yaxın təsvirlər olsa da, toplanılmış folklor mətnləri arasında Yer Ana adına rast gəlinmir. Amma dildə-ağızda gəzən “ana torpaq” ifadəsi məsələnin mahiyyətinə yaxınlaşmış kimi görünür. Mifoloji sistemlərdə torpağın meydana gəlməsi ilə qarmaqarışq xaos parçalanır, yuxarı və aşağı aləmlər yaranır, Ata Göyün (Qədim türkələrdə Göy tanrı) ana Torpaqla (yunanlarda Hera, romalılarda Uran, türkələrdə Etugen, yaxud Umay/Humay, atəşpərəstlərdə Armayt) müqəddəs nikahı baş tutur, bütün doğuşlar, törəmələr bu nikaha borcludur [7, s.78].

Maraqlı informasiyalardan biri də odur ki, türk xalqları torpağı igidin ona güc verən anası kimi təsəvvür etmişlər. “Sözsüz ki, belə bir təfəkkür torpağın ilkin başlanğıc olması inamı ilə bağlıdır, torpağı ilk ünsür kimi qəbul etməklə səsləşir” [12, s.304]. Mifoloji təsəvvürlərə görə, torpaq yağış yağdıqdan sonra nəmlənir, onda döllənmə baş verdikdən sonra ana olmağın mümkünlüyü yaranır. Xalq inanclarında Yer bir məhsuldarlıq tanrısı olaraq qəbul edilmiş və beləliklə də kainatın qadın mənşəyini təcəssüm etdirmişdir [14].

“Qarabag: folklor da bir tarixdir” silsiləsinin III cildində – insanın yaranması ilə bağlı mətnlərin birində (burda Yerin – torpağın antropomorfik xarakterli olduğu görülməkdədir) deyilir ki, torpaq da özü bir canlıdır: “Allah bəndəni yaratmağ isdiyirmiş. Onun özünün neçə dənə mələyi varmış. O mələklərdən hangisini göndərfisə, yerdən torpağ gətir, torpağ qışqırır. Heş biri gətirə bilmiyif. Yenəndə torpağ elə vahimə çıxardıf ki, məni götürmə. Axırda bu mələklərin heş biri yarıtır, Allah Azreyili çağırır. Deyir ki, get torpaxdan bir az götür gəl. Deyir: “Qurban olum, axı bir belə mələklər gedib torpaxdan götürə bilmiyif. Torpax vahimə çıxardır ki, mənən götürməyin, yaralamayın məni. Torpax da özü bir cannıdı. Axırı Allah-tala əmr eliyir ki, mən saa deyirəm, get götür gəl. Azreyil yenir torpağın üsdünə. Torpax vahiməsini qaldırır, çığırır, bağırır: “Yox, maa toxunma, məni yaralama”. Deyir: “Ə, sənən aparırsa, saa qayıdacağ”. Onçun görürsən, deyir, insan torpaxdan yaranıf, torpağa da qismət olacağ. Get indi yüzillik, minillik qəbri aç, gör orda bir şey qalıb? Torpağ oluf, çıxıf gedif. Onnan sora torpax rahatçılıx

tapıf. Deyif ki, əgər maa qayıdacaxsa, olar” [8, s.5]. Mövzusu ilk insanın yaranmasını əks etdirən bu variantı Cəbrayıl rayonunda yaşamış, sonra isə qaçqın şəhəriyində məskunlaşan T.Süleymanov söyləmişdir. “Torpağı gücverən kimi təsəvvür edərək onunla bağlılığını təzahür” [12, s.304] etdirən söyləyicinin danışdığı bu mətndə işğal olunmuş torpağına qayıtmağa ümid bəsləməsi inamı da diqqətdən qaçmır. Məsələnin anlaşılan başqa yönü isə ondan ibarətdir ki, “əgər mənə qayıdacaqsız” deyərək, torpağın – yerin şert kəsdini dilə gətirən söyləyicinin dediyi mətndə bədii poetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, mifik düşüncə ilə bağlı da özəlliklər vardır. Bu düşüncələrə görə, ölüm son deyil, əksinə, Yer in – torpağın bətninə və deməli, yeni bir həyatın başlangıcına dönmə deməkdir [14]. Bu halda, belə bir açıqlama söyləmiş olsaq, onun yanlış qənaət olmadığını düşünərik: Deməli, mif mətnlərinin əsas ideyası olub arxaik inanclardan hesab edilən reinkarnasiyanın da (yenidən yaranma, yenidən dirilmə) mənşəyini ilk insanların torpaqdan yaradılmasına söykənən ibtidai təsəvvürlərə bağlamaq mümkündür. Bu təsəvvürlər zaman keçdikcə özünü epik folklor mətnlərində canlanmaq – məhv olmaq – yenidən özünə qayıdış – bərpə olunma şəklində bürüzə verir. R.Əliyevin qeyd etdiyinə görə, bu şəkil həm də “torpaqdan yaranan torpağa dönəcək” ideyasının formalarındandır [4, s.25].

Mahiyyyətə yuxarıda bəhs etdiyimiz mifə yaxın olan digər mifdə Qayomard ölümdən əvvəl torpağa toxum qoyur. Həmin toxum 40 il günəş işığında qalandan sonra ondan revac kolları əmələ gəlir. Bu kollar insan formasına düşürlər. Maşya və Maşyana insanların ilk əcdadları olublar [6, s.180]. Maraqlıdır ki, ilk insan haqda miflər “mifoloji obraz və motivlər səviyyəsində epik mətnlərə transformasiya olunaraq” [10, s.121], bu gün söylənilməkdə davam edir. Mətnləri öyrəndikcə belə nəticəyə gəlirik ki, söyləyicinin yaddaşında bu informasiya qarışıq olsa da, ilkin semantika, ilkin qəlib hələ də qalır. Məsələn, Adəm və Həvva haqqında bu gün toplanılan bəzi folklor nümunələrində təsadüf edilən “arxaik elementlərin varlığı həmin mətnlərin yaranması dövrünü əks etdirmir. İş ondadır ki, qədim zamanlardan süzülüb gələn üç yaddaş tipinə əsasən – şifahi ənənənin yaddaşı, süjetin yaddaşı və söyləyicinin yaddaşına əsasən” [5, s.107] çağdaş dövrdə də yaradılan mətnlər yazıya alınmışdır: “Azrayıldı, Mikayıldı, Cəbrayıldı, İsrafıldı, bular dörd qardaşdı. Adəm peyğəmbər yarananda Allah-talanın hökmünən hərəsi dünyanın bir küncünən bir xışma torpax gətirir. Deyirki, get dünyanı dörd küncünən torpax gətir, buna can verim. Odur ki, deyillər Adəm torpaxdan yaranıf. Olar dördü də məlakədi. Deyillər: “Yarəbbi, icazə ver biz gedəh gətirəh”. Dedi: “Axı gətirəmməzsiziz”. Dedi: “Gətirməsəh, bizə nə qəsd eliyirisən elə”. Oların dördü də gedillər. Dünyanın dörd küncünən hərəsi bir ovuc torpax gətirir. Qatır o palçığa, Allah-talanın əmrinən buna can gəlir. Dedi: “Yarəbbi, buları gətirdih, bizə hörmətin nə olajax?” Dedi: “Sizə hörmətim odu ki, bütün bu dünyanı sizə tapşırıram” [9, s.10].

Elmi qənaətlərə görə, bu tip mətnlərdə islami təsir görülməkdədir. İslami təsirin açıq olduğu bir mif də Anadoluda yazıya alınmışdır. J.P. Rouxun təqdim etdiyi bu varianta görə də Allah insanı yaratmaq üçün Cəbrayılı bir ovuc torpaq gətirməyə göndərir (3, s. 108)

Ümumilikdə törəyiş miflərini təhlil edərkən belə bir qənaətə gəlinmişdir: Törəyiş miflərində insan-agac, insan-quş, insan-heyvan əqrəbəliyi kökən miflərində insanların bu cansız-canlı varlıqlara dönüşməsi şəklində qorunub [3, s.200]. Məntiqli yanaşmadır, bu “məntiqli düsturu” torpaqdan doğma – törəmə motivinə tətbiq etsək, düstur sanki öz qəlibinə düşmüş kimi görünər; tanrının torpaqdan (gildən, palçıqdan və s.) yaratdığı insan ona görə yerə basdırılır ki, nəticədə torpağa çevriləcək; axı onun “xəmiri torpaqdan yoğrulmuşdur”. Həmçinin Azərbaycanda çox işlək olan, ər-arvad haqqında deyilən “onların torpağı bir yerdən götürülüb” [1, s.608] atalar sözü də Adəm-Həvvə motivinin detallarını xatırladır. Hətta mətnlərdə rastlaşdığımız ağaclara sitayiş, torpaqda becərilərək doğuşa vəsilə olan hər bir meyvə, tərəvəz, dənli bitkinin sehrli gücünə inam və bu kimi etiqladların da kökü torpağın, yerin məhsuldarlıq gücünə malik olması ilə ölçülür.

Beləliklə, bu nəticəyə gəlmək olar: mifik təsəvvürlərə əsasən, Adəm və Həvvədən doğulan insanların əcdadları möcüzəli şəkildə yaranmış, zaman keçdikcə, bu təsəvvürlərin köməyi ilə qadın-kəşi münasibətləri bədiiləşdirilmiş və insanın yaranması ilə bağlı daha poetik məzmunlu təsvirlərdə öz əksini tapmışdır. Torpaqla başlayan ideya cansız obyektərdən doğulmanın mümkünlüyünə inancın bünövrəsini qoymuşdur. Hansı ki, Azərbaycan folklor nümunələrinin böyük bir qismi sözügedən inancların (atalar sözündən tutmuş dastanlara qədər) geniş şəkildə işıqlandırıldığı, sadə və aydın formada nəql olunduğu, üslubu, təhkiyəsi, təsvir vasitələri ilə doğuş motivini ifadə edən örnəklərdir. Bu örnəklərdəki “mücüzəli doğuluş motivi əslində törənişlə bağlı miflərdə mövcud olan ilk insanın və ya mədəni qəhrəmanların yaradılışlarını təkrarlamaqdadır” [10, s.120]. Hansı ki, bu yaradılışda torpaq bir vasitə kimi istifadə olunur. Həm də unutmamaq lazımdır ki, ilk insanın məhz torpaqdan yaradılmasını təsvir edən miflər mükəmməlləşərək möcüzəli doğuluş motivinin yenə də nüvəsini təşkil etmiş və sakrallığını qoruyub saxlamışdır. Bu haqda F.Bayatın ifadə etdiyi fikirlər də cəlbedici görünür: “İlk yaradılış qutsal olduğu üçün sonrakıların da başlanğıcı rolundadır” [3, s.77]. Deməli, bu məntiqlə belə bir fikir reallaşır: sudan, ağacdən və ya hər hansı bir meyvədən, dağdan və ya daşdan və s.-dən doğulmanın – törəmənin torpaqdan yaranma ilə bilavasitə əlaqəsi vardır. Bu əlaqənin izləri həmçinin Azərbaycan türklərinin rituallarında da təntənəli şəkildə təqdim olunmaqdadır. “Torpaq insan yaradılışının maddi əsası olmaq etibarilə son dərəcə əhəmiyyətli mövqeyə malikdir. Yaradılışın maddi əsası olmasından irəli gələrək sakral mifoloji semantikaya da malikdir. Yazda torpağın oyanmasının mifik kökləri də dirilmə, canlanma anlayışı ilə əlaqədardır. Bu isə insanın yaradılış mifindən qaynaqlanır” [11]. Qəbul edək ki, Azərbaycan türkləri torpaqdan yaranma möcüzəsini müxtəlif səmavi dinlərin məzmununa istinad edərək öz folklorunda işıqlandıra bilmişdir, amma bu da faktıdır ki, xalqın mifik düşüncəsində yaşayan torpaq inancı əbədiləşərək onun mərasimlərinə daşınmış və özəlliyini qorumuşdur. Ulu əcdadlar üçün torpaq həm də oma görə müqəddəs və əvəzedilməz olmuşdur ki, “onlar torpağı əkib-becərməklə, üstündəki meşələrdən ov ovlamaqla, sularından balıq tutmaqla maddi tələbatlarını ödəmişlər” (7, s. 144). Hətta Torpaq çərşənbəsinin təntənəsi digər çərşənbələrin təntənəsindən çox fərqlənir. Bəzən İllaxır, bəzən də Yer çərşənbəsi

adlanan Torpaq çərşənbəsi özünəməxsus ayin və mərasimləri ilə digər çərşənbələri geridə qoyur. Bir çox regionlarda da müşahidə etmək mümkündür ki, ilaxır çərşənbənin təntənəsi Novruzu belə üstələyir. Torpağa əlahiddə bir sevgi ilə qayğı göstərilir” [6, s.182]. Bu işə onun həm məhsuldarlığın, həm də doğuşun rəmzinə çevrilərək müqəddəsləşdiyini sübuta yetirir.

Nəticə. Azərbaycanlıların torpaqla bağlı düşüncələrinin əks olunduğu folklor mətnlərini tədqiq etmək Türk mifologiyası baxımından da əhəmiyyət kəsb edir. Məlum olur ki, Azərbaycan folklorunda torpaq məfhumun kult səviyyəsinə qaldırılması, müqəddəs varlıq kimi dərk olunması toplanılmış çoxsaylı mətnlərin məzmununda öz əksini tapmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Atalar sözü / topl. Ə.Hüseynzadə, tərt. ed. B. Tahirbəyov – Bakı: Yazıçı, – 1985. – 691 s.
2. Azərbaycan mifoloji mətnləri / topl. və tərt. ed. A.Acalov A. – Bakı: Elm, – 1988. – 196 s.
3. Bayat, F. Türk mitoloji sistemi / F.Bayat. – İstanbul: Ötügen, – c.1. – 2007. – 380 s.
4. Əliyev, R. Türk mifoloji düşüncəsi və onun epik transformasiyaları (Azərbaycan mifoloji mətnləri əsasında):/filologiya üzrə elmlər doktoru dissertasiyası/–Bakı, 2006.–280 s.
5. Əsgər, Ə. Oğuznamə yaradıcılığı / Ə.Əsgər. – Bakı: Elm və təhsil, – 2013. – 340 s.
6. Göyyallı, X. Novruz: genezisi, tarixi, transformasiyaları və mərasimləri / X.Göyyallı. – Bakı: Qanun, – 2015. – 232 s.
7. Qafarlı, R. Mifologiya: [6 cildə] / R.Qafarlı. – Bakı: Elm və Təhsil, – c.2: Ritual-mifoloji rekonstruksiya problemləri. – 2019. – 432 s.
8. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / tərt. ed. İ.Rüstənzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 3-cü kitab. – 2012. – 468 s.
9. Qarabağ: folklor da bir tarixdir / topl. Ə.Əsgər, İ.Rüstənzadə, T.Orucov, Z.Fərhadov / tərt. ed. İ. Rüstənzadə. – Bakı: Elm və təhsil, – 2-ci kitab. – 2012. – 484 s.
10. Qurbanov, N. Azərbaycan folklorunda mifoloji-kosmoqonik görüşlər / N.Qurbanov. – Bakı, AFpoliQRA, – 2011. – 143s.
11. Novruz bayramının tarixi və çərşənbələr. www.kayzen.az
12. Seyidov, M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən / M.Seyidov. – Bakı: Yazıçı, – 1989. – 496 s.
13. Мифы народов мира /Главный редактор С. А. Токарев. – т. 2. – Москва: Советская энциклопедия, – 1988. – 719 с.
- 14.Пушкина О.И. Репрезента архетипа матери в мифологических представлениях восточных славян: www.ruthenia.ru

